

Essay

Erling Sandmo (født 1963) er professor ved Institutt for arkeologi, konservering og historie ved Universitetet i Oslo. Sandmo har jobbet med en rekke emner innenfor sitt fagområde, som kriminalitetshistorie, musikkhistorie, voldens historie og historisk teori. Han har også skrevet svært mange bøker og artikler som til sammen viser til det mangfoldet historiefaget består av. Hans siste utgivelse er *Hva er historie?* (2013).

Norden sett fra Venezia

OLAUS MAGNUS OG KARTTEGNING SOM PROPAGANDAKUNST

Kilde: Wikipedia (trykk på kartet for å åpne ekstern lenke)

Dette kartet, Carta Marina, ble trykket i Venezia i 1539. Den som ga det ut, var den svenske geistlige Olaus Magnus. Det er et oppsiktsvekkende og forunderlig kart som reiser mange spørsmål, og flere, kanskje, enn de som umiddelbart byr seg frem. I tillegg til å være et svært nøyaktig kart, er det også et *polemisk* religiøst utspill, et tidlig bilde av folkeliv i Norden, og et naturhistorisk leksikon i stort format. Det er også et nøyaktig kart over Skandinavia for å være tegnet på denne tiden, selv om det i dag kanskje vil slå sine tilskuere som både fremmed og fantasifullt.

polemikk: heftig debatt, diskusjon

BAKGRUNN

Bakgrunnen var at Olaus Magnus hadde reist til Roma i 1523 på oppdrag fra den nye svenske kongen Gustav Wasa. Gustav Wasa hadde nedkjempet og fordrevet Kristian 2. gjennom det såkalte «Stocholmske blodbad». Kristian 2. hadde massakrert store deler av det svenske aristokratiet – med blant andre Olaus Magnus som forferdet vitne. Nå skulle Olaus Magnus møte Paven og argumentere for sin bror Johannes' kandidatur til stillingen som svensk erkebiskop. Imidlertid var Olaus' situasjon vanskelig, i og med at deler av det svenske regimet hadde sterke protestantiske sympatier. I 1529 reformerte da også Gustav Wasa Sverige.

Olaus Magnus fikk laget sitt store kart i Venezia. 1500-tallet var en tid da kart var enormt populære. Halvannet århundre tidligere var karttegningskunsten blitt revolusjonert gjennom innføringen av den antikke, greske geografen Ptolemaios' prinsipper for projeksjon og orientering, og man produserte nå kart som ga ganske nøyaktige fremstillinger av den geografiske verden. Fra slutten av 1400-tallet hadde den kjente verdenen utvidet seg i voldsomt tempo, både gjennom havreisene mot India og først og fremst gjennom oppdagelsen av Amerika. På Olaus' tid kom det stadig nye opplysninger om fremmede land og farlige reiser, og kartene var ett av de viktigste måtene å få formidlet disse kunnskapene på. Lærde og rike skaffet seg stadig nye kart, og palasser og offentlige bygg ble ofte dekorert med kart – ikke minst i Italia, der slike spektakulære rom fremdeles finnes både i Vatikanet i Roma, i Dogepalasset i Venezia og i Palazzo Vecchio i Firenze.

HVEM VAR KARTET BEREGNET FOR?

Olaus Magnus' Carta Marina henvendte seg til et i utgangspunktet bredt og kjøpesterkt publikum, men kunne kartet sies å presentere en ny del av verden? På mange måter er svaret ja. De nordiske landene hadde til nå falt utenfor de store kartene, og dermed hadde området bare blitt antydnet nokså omtrentlig.

I forhold til det folk på kontinentet var fortrolige med fra før av, var altså Carta Marina en åpenbaring av detaljer og nøyaktighet. Olaus bygget på et stort materiale av eldre, lokale kart, omfattende litteraturstudier, egne undersøkelser og fortellinger han hadde hørt – i tillegg til teoretiske kunnskaper om karttegning.

HVA VISER KARTET?

I dag kan vi stusse over at Kvitsjøen er blitt en innsjø, eller av enkelte av øyene i Nordsjøen, men i det store og hele er geografien omtrent på plass. Landområdene er dekket av tegninger som viser scener fra de nordiske landenes historie og kultur, for eksempel sledekjøring med rein over den islagte Bottenviken. Kartet viser hærer i bevegelse, det illustrerer jakt og fiske og det rommer en stor og uhyggelig rød djevel i Nord-Norge. Naturfenomener som den berømte malstrømmen Moskenstraumen er også kommet med. Til kartet hørte det en kort forklaring som ga antydninger om hva bildene forestilte, men

kartet selv inneholder også en rekke korte, opplysende tekster. Hec est horrenda Caribdis, står det for eksempel ved siden av Moskenstraumen: «Her er den fryktelige Karybdis». Karybdis var et gresk mytisk havuhyre, kjent blant annet fra Odysseen.

Ute i Nordsjøen, utenfor norskekysten, svømmer det mengder av fantastiske sjøuhyrer. Tegningene er fremmede, men beskrivelsene viser at det i hovedsak er kjente dyr det er snakk om: hvaler, spekkhoggere, hvalross og fisk av ulike slag. I tillegg ser vi en sjøorm og et par andre mer ubestemmelige skapninger .

Vi ser også noen av de «virkelige» dyrene oppføre seg på underlige måter, som de to hvalene som spruter vann på skip. De er såkalte «sprutere», som Olaus Magnus hadde lest om i antikke naturhistorier og geografiske arbeider av forfattere som Plinius d.e. og Strabo: De var onde hvaler som sprutet skip fulle av vann for å senke dem, og det eneste man kunne gjøre var å kaste lasten over bord eller å prøve å skremme bort hvalene med høye lyder, trompetstøt. Folkene ombord på det angrepne skipet forsøker begge deler.

RENESSANSEN SOM BAKGRUNN

Carta Marina er et typisk renessansearbeid. Det er et kart der den nye kunnskapen om hvordan man kan måle geografiske avstander og framstille dem på kart faller sammen med den nye interessen for antikkens kultur og lærdom. Opptattheten av antikk naturhistorie var blitt ytterligere styrket gjennom oppdagelsen av Amerika, som etter hvert hadde motbevist middelalderens beretninger om at fysiske monstre, enfotinger, hundehoder, hodeløse og andre vesner levde ved den kjente verdens utkant. De oppdagelsesreisende fant dem jo ikke. Dette styrket altså i sin tur respekten for de antikke skildringene av naturen, der det oppslukende ved dyrene ikke var deres fysiske former, men deres spesielle og ofte menneskelige egenskaper: trofasthet, vennlighet, sluhet. Carta Marina er fullt av slike dyr.

Ett av dyrene skiller seg likevel spesielt ut: Helt ute i venstre billedkant svømmer det en slags svin med røde flekker på siden og en rad spisse finner eller tagger på ryggen. Under står det Mo[n]str. MDXXXVII visum, «Uhyre sett i 1537». Dette uhyret, forklarer Olaus Magnus, er ikke bare et svin, men et tegn på den store religiøse splittelsen protestantismen har ført med seg. Flekkene på siden av svinet er «forførelsens øyne», som lokker de vantro bort fra den sanne læren – altså katolisismen. Månen i nakken er et tegn på forvrengning av sannheten, slik religiøse kjettere står for, sier Olaus. I tillegg er månen et tegn på mørke og galskap, kunne han legge til. Den gangen som i dag ville nok mange som så dette dyret også tenke på Islam. Olaus' svin slår sammen alle den katolske kristendommens fiendebilder til ett.

På denne måten inngikk Olaus' kart i en større katolsk propagandavirkosomhet rettet mot protestantene. Havsvinet hadde han etter all sannsynlighet hentet inn fra et anti-protestantisk flygeblad vi vet ble spredt i Sør-Europa i 1537 – det året også Norge ble reformert og den siste katolske erkebiskopen, Olav Engelbrektsson, flyktet fra Trondheim til Nederlandene. Seilassen hans hadde gått over Nordsjøen, som på Olaus Magnus' kart så

kunne fremstille som et sted der protestantisk kjetteri og vantro hadde åpenbart seg i dyreskikkelse.

Det aller mest eksplisitt samfunnskritiske i kartet, er likevel de små kongeportrettene. Alle landene på kartet er blitt utstyrt med konger med våpenskjold – og med hvert sitt omhyggelig tildelte skriftsted. De katolske kongene oppfordres til å holde fast ved sin tro og sin trone. Den sterkeste i så måte var Kong Sigismund av Polen, som roses som makeløs og den fremste av alle. Den danske var en tvetydig figur: Rett nok hadde Kristian II vært en god katolikk, men det stockholmske blodbadet hadde avslørt ham som grusom hersker. Nå var dansk kongen blitt tildelt et ord fra Salomos ordspråk: «Man bør være rettferdig og human.»

Norge hadde jo ikke noen egen konge på dette tidspunktet, men på kartet finnes han, som et tegn på at landet ikke burde være del av det protestantiske Danmark: «Se til at ingen tar din krone ifra deg,» skriver Olaus, med et sitat fra Johannes' åpenbaring. Den aller klareste meldingen gir han likevel til sin egen gamle oppdragsgiver, Gustav Wasa. Riktignok tituleres han som Gostavus svecorum gotorumq(ve) rex potentissimus, «Gustav, svearnes og goternes mektige konge», men Olaus minner ham samtidig på sitt svik mot den sanne kristendommen med et ord fra 2. Krønikebok: «Herren skal se det og gjengjelde det!» Like under ham er det da også tegnet en annen konge i Sverige, antakelig Kristian II, med et skriftsted fra Esekiel: «Løven lærte å skaffe seg bytte.»

Til dette kartet skrev altså Olaus Magnus en helt kort forklaring, men han ville også gjerne lage en lengre og mer innholdsrik følgetekst. Den ble svært stor. Verket *Historien om de nordiske folkene*, fordelt på 22 bøker, kom først i 1555, 16 år etter kartet. På dette tidspunktet var den religiøse striden kommet over i en ny fase, og skillet mellom katolisismen og protestantismen var blitt et faktum, ikke bare et skremmebilde som kunne illustreres med havuhyrer og skriftsteder. I forhold til kartet er da også teksten – som er kilden til noen av utlegningene her – langt mindre samfunnskritisk og mer rettet mot folkelivsskildringer og naturfenomener. Sammen kan kartet og teksten dermed ikke bare studeres som en fantastisk kilde til datidens Norden, men også som en kilde til en bredere europeisk innlemmelse av Norden i renessansens dynamiske verdensbilde.

Å gjøre

- 1 Les teksten og strek over ord du synes er vanskelige mens du leser.
- 2 Repeter teksten raskt gjennom å utelukkende lese overskriften samt første setning i hvert avsnitt. Hva får du vite om teksten gjennom en slik enkel lesing?
- 3 Gå sammen med en eller flere medelever, eller diskuter med deg selv. Hva handler teksten om i grove trekk? Hva betyr de ordene dere ikke forstår?
- 4 Skriv et kort sammendrag av teksten, en punktliste – eller tegn et tankekart som oppsummerer det du vet til nå.

- 5 Studer selve kilden som denne teksten handler om, nemlig Carta Marina (1539). Kartet finner du her:
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ea/Carta_Marina.jpeg.
- 6 Identifiser de tingene på kartet som Erling Sandmo omtaler.
- 7 Hvilken betydning mener Sandmo at hver enkelt av disse objektene (dyrene, kongene) hadde?
- 8 Hva var grunnen til at Olaus Magnus fikk tegnet dette kartet? Hvilke mulige årsaksforklaringer peker Erling Sandmo på i teksten?
- 9 På hvilken måte kan Carta Marina brukes som kilde til å forstå fortiden? Hvilke ulike sider av samfunnet forteller kartet oss noe om?
- 10 Hvilke kritiske refleksjoner bør man gjøre seg dersom man skal bruke et slikt kart som utgangspunkt for en forståelse av fortiden? Hvilke feil kan man gjøre?
- 11 Studer kartet videre. Legg merke til detaljene. Hvilket verdensbilde ser det ut til at Olaus Magnus var bærer av? Hvordan så verden ut fra hans perspektiv? Skriv et lite dagboksnotat eller et brev der du er Olaus Magnus og du beskriver verden sett fra ditt ståsted. Bruk fantasien!